

TRUDNOŚCI WYCHOWAWCZE I EDUKACYJNE DZIECI Z RODZIN WIELOPROBLEMOWYCH

PROBLEMS OF UPBRINGING AND EDUCATION AMONG CHILDREN FROM MULTI-PROBLEM FAMILIES

Marzena Ruszkowska^{1(A,B,C,D,E,F,G)}

¹Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Zakład Pedagogiki

Ruszkowska M. (2016), *Trudności wychowawcze i edukacyjne dzieci z rodzin wieloproblemowych*. Rozprawy Społeczne, 2 (10), s. 56-61.

Wkład autorów:

- A. Zaplanowanie badań
- B. Zebranie danych
- C. Dane – analiza i statystyki
- D. Interpretacja danych
- E. Przygotowanie artykułu
- F. Wyszukiwanie i analiza literatury
- G. Zebranie funduszy

Streszczenie

Rodzina jest swoistym środowiskiem wychowawczym, składającym się z szeregu elementów, w którym najważniejszym są: interakcje zachodzące między poszczególnymi członkami rodziny, co ma ogromny wpływ na formowanie osobowości dzieci i młodzieży. Połączenie różnego rodzaju niewydolności ze strony rodziców, brak podstawowych umiejętności opiekuńczo – wychowawczych powoduje niejednokrotnie nawarstwianie się problemów związanych z wychowaniem potomstwa. Istotna wydaje się więc kwestia pojawiających się trudności dydaktycznych i wychowawczych u dzieci z rodzin wieloproblemowych. Badania dla potrzeb publikacji przeprowadzono w 28 rodzinach zamieszkujących tereny wiejskie powiatu bialskiego. Analizą objęto sytuację szkolną i wychowawczą 13 chłopców i 15 dziewcząt w wieku 7-18 lat. Artykuł zawiera omówienie wyników badań przeprowadzonych jesienią 2014 roku.

Słowa kluczowe: rodzina wieloproblemowa, trudności wychowawcze, trudności edukacyjne

Summary

The family is a kind of educational environment, consisting of a number of elements, in which the most important are the interactions between different members of the family as they have a huge impact on the formation of children and adolescents' personalities. The combination of different types of failure on the part of parents, lack of basic educational and upbringing skills - will often cause build-up problems in raising children. Therefore, the issue of the difficulties in education and upbringing of children from multi- problem families seems important. The research included in the publication was carried out in 28 families living in rural areas of Biała Podlaska administrative district. The analysis concerns school and educational situations of 13 boys and 15 girls aged 7-18 years. The article finishes with a discussion of the results of the survey conducted in the autumn of 2014.

Keywords: multi-problem families, upbringing problems, education problems

Tabele: 2

Ryciny: 1

Literatura: 17

Otrzymano: 12.01.2016

Zaakceptowano: 24.02.2016

Wstęp

Rodzina uważana jest za najbliższe człowiekowi, naturalne środowisko życia, rozwoju i wychowania dziecka. Od samego początku czyli już od narodzin małego człowieka, rodzina ma do spełnienia wiele zadań, wśród których możemy wyróżnić, m.in.: zadania opiekuńczo – wychowawcze, socjalizacyjne, materialno - ekonomiczne i inne. Na funkcję opiekuńczo – wychowawczą, złoży się m. in.: organizacja czasu wolnego, nauka samoobsługi, zaspokojenie potrzeb psychicznych i społecznych poszczególnych członków rodziny. Zadania socjalizacyjne realizowane są poprzez przekaz stylu życia społecznego młodemu pokoleniu i wprowadzenie dziecka w świat kultury danego społeczeństwa. Z kolei zadania ekonomiczne pole-

gają na zabezpieczeniu sfery materialnej i mieszkaniowej.

Określenie pojęcia „rodzina”, mimo jej oczywistych funkcji i zadań nie jest wcale takie proste. Z terminem tym spotykamy się bowiem zarówno w języku potocznym, gdzie rodzina to nic innego jak para małżeńska posiadająca potomstwo, jak również na gruncie wielu dyscyplin naukowych, m.in.: w socjologii, psychologii, teologii, prawie, pedagogice.

Według pedagogów, rodzina jest swoistym środowiskiem wychowawczym (Jundziłł 1983, Kornas-Biela 2001, Winiarski 1999) składającym się z szeregu elementów, w którym najważniejszymi są: interakcje zachodzące między poszczególnymi członkami rodziny, co ma ogromny wpływ na formowanie osobowości dzieci i młodzieży. Rodzice

Adres korespondencyjny: Marzena Ruszkowska, Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Zakład Pedagogiki, ul. Sidorowska 102, 21-500 Biała Podlaska, e-mail: r-ska.marzena@wp.pl, tel.: 83 344 99 11

Czasopismo Open Access, wszystkie artykuły udostępniane są na mocy licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-użycie niekomercyjne-na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-SA 4.0, <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>).

połączeni są ze swoimi dziećmi określonymi stosunkami wzajemnymi i relacjami, zajmują określone pozycje i role przy realizacji norm, wartości, które uznają za słuszne, posługują się przy tym różnymi metodami i technikami wychowawczymi.

W sytuacji gdy rodzice nie radzą sobie z wypełnianiem przypisanych im zadań mogą być wspierani przez różnorakie instytucje pomocy społecznej. Rodziny te określa się mianem rodzin dysfunkcyjnych (Smolińska – Theiss 2006); problemowych (Marynowicz-Hetka 1987, Wódz 1998); rodzin ryzyka (Kantowicz 2001, Kawula 2003). W sytuacji gdy rodzina boryka się z kilkoma trudnościami pojawia się określenie rodzina wieloproblemowa. Pojęcie „rodziny z wieloma problemami” wprowadza w swoich badaniach I. Krasiejko, podkreślając tym samym podmiotowość rodziny i oddzielając problem od człowieka (Krasiejko 2010, s.11-12).

Za rodziny wieloproblemowe można uznać takie, w których objawy niewydolności obejmują wiele ważnych funkcji (Wódz 1998, s.167). W rodzinach tych najczęściej pojawiają się, takie problemy jak: problemy opiekuńczo-wychowawcze, bezrobocie, ubóstwo, alkoholizm bądź nadużywanie alkoholu, przemoc, długotrwała choroba lub niepełnosprawność (Krasiejko 2010, s. 15).

Połączenie różnego rodzaju niewydolności ze strony rodziców, brak podstawowych umiejętności opiekuńczo-wychowawczych powoduje niejednokrotnie nawarstwianie się problemów związanych z wychowaniem potomstwa. Istotna wydaje się więc kwestia pojawiających się trudności wychowawczych i edukacyjnych u dzieci z rodzin wieloproblemowych, w których obok problemów dnia codziennego gromadzą się liczne zjawiska dysfunkcyjne. Ważne jest też określenie czy zjawiska te mają wpływ na pojawianie się tych trudności.

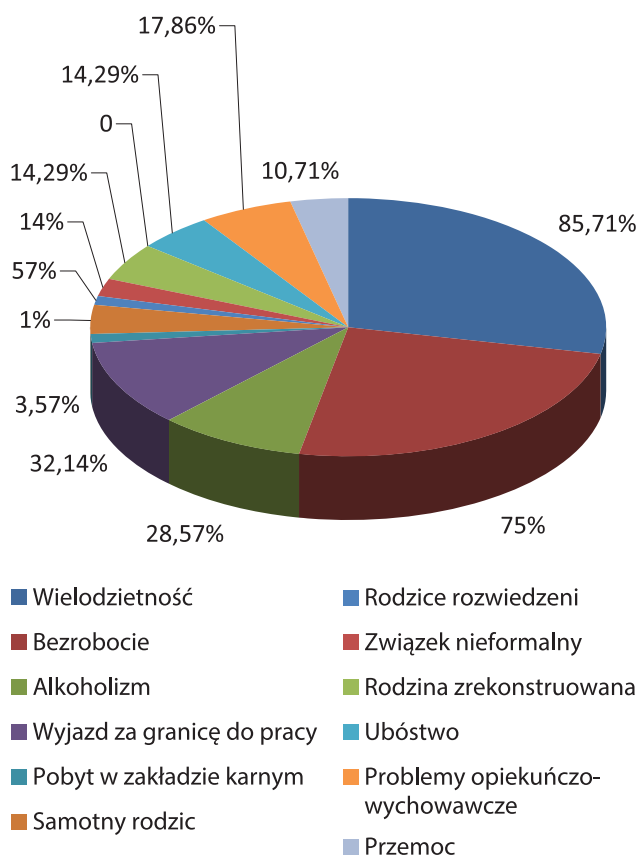
Teren badań i próba badawcza

Badania dla potrzeb niniejszej publikacji przeprowadzono w 28 rodzinach zamieszkujących tereny wiejskie powiatu bialskiego, będącego częścią województwa lubelskiego. Zrealizowano je jesienią 2014 roku wykorzystując jako narzędzie badawcze zmodyfikowany przez autorkę kwestionariusz wywiadu w środowisku rodzinnym A. Kelma (Kelm 2000, s.76-77). W badaniach wzięły udział tylko matki (ponieważ chętniej udzielały odpowiedzi), aczkolwiek w kwestionariuszu umieszczone zostały też pytania dotyczące ojców (pytania o wiek ojców, ich wykształcenie). Analizą objęto sytuację szkolną i wychowawczą 13 chłopców i 15 dziewcząt w wieku 7-18 lat, będących członkami rodzin respondentek. Z każdej rodziny wybrano tylko po jednym dziecku, będącym reprezentantem wskazanej kategorii wiekowej, chodziło bowiem o analizę sytuacji dziecka objętego obowiązkiem szkolnym. Nie analizowano sytuacji dzieci poniżej 7 r.ż., ani osób pełnoletnich. Pytania skierowane do matek poruszały kwestie związane z pojawiającymi się u dzie-

ci trudnościami edukacyjnymi i wychowawczymi. Analizom poddano takie korelaty jak: rodzaje problemów występujących w rodzinie, wykształcenie rodziców, sytuacja materialna rodziny, płeć i wiek dziecka. Celem badań było uzyskanie informacji na temat rodzajów pojawiających się trudności wychowawczych i edukacyjnych u dzieci wywodzących się z rodzin dysfunkcyjnych oraz określenie, które z w/w korelatów mają istotny wpływ na występowanie owych trudności.

W przeprowadzeniu wywiadów z respondentkami natrafiono na liczne trudności, tj. odmowa wzięcia udziału w wywiadzie, umawianie się i celowa, przedłużająca się nieobecność w tym czasie w domu, odsyłanie na termin późniejszy, niechętnie udzielanie odpowiedzi. Ponadto bardzo trudno dotrzeć do rodzin wieloproblemowych, nie ujmuje się ich bowiem w żadnych statystykach. Z w/w względów grupa badawcza jest niezbyt liczna.

Matki z rodzin, w których przeprowadzono badania wskazywały takie problemy jak: bezrobocie, ubóstwo, wielodzietność, uzależnienie od alkoholu, niepełność rodziny i inne. Dokładne zestawienie wymienianych problemów obrazuje poniższy wykres.

Wykres 1. Rodzaje problemów występujących w badanych rodzinach

Uwaga: Wyniki się nie sumują, bowiem respondentki mogły wskazywać więcej jak jeden problem, procent wyliczono dla N=28, czyli dla 28 badanych kobiet.

Z wykresu wynika, iż pojawiające się w badanych rodzinach problemy nie występowały pojedynczo, bowiem wyniki się nie sumują. W każdej analizowanej rodzinie sytuacje problemowe łączyły się. Najczęstsze zestawienie to wielodzietność i bezrobocie, na co wskazuje rozłożenie procentowe częstotliwości występowania tych dwóch zjawisk. Prawie 86% badanych rodzin stanowiły rodziny wielodzietne, zaś 75% to rodziny dotknięte problemem bezrobocia. Duża grupa rodziców (ponad 32%) wyjeżdża na krótsze bądź dłuższe okresy do pracy poza granice kraju (dzieci w tym czasie pozostają pod opieką drugiego rodzica bądź dziadków). Prawie 1/3 rodziców nadużywa alkoholu, a niemal w 1/5 zanotowano problemy opiekuńczo-wychowawcze. Kilka z badanych rodzin boryka się z problemem ubóstwa, przemocy czy samotnego rodzicielstwa.

Do ważnych czynników społeczno-demograficznych zalicza się wykształcenie rodziców, tym bardziej że jest ono zazwyczaj wyznacznikiem pozycji społeczno – ekonomicznej rodziny, mającym bezpośredni wpływ na życie rodzinne. Najliczniejszą grupę zarówno wśród matek, jak i ojców stanowiły osoby posiadające wykształcenie podstawowe (prawie 47%). Pozostałe 53% stanowili w porównywalnym wymiarze rodzice z wykształceniem zawodowym i średnim. Wśród rodziców nie było osób posiadających wykształcenie wyższe. Z poziomem wykształcenia związana była zazwyczaj niska świadomość pedagogiczna. Sytuacja materialna przez większość badanych matek postrzegana jest jako zła, tylko w kilku przypadkach jako przeciętna (przy czym była to ocena subiektywna respondentek).

Istotne znaczenie przy analizie pojawiających się trudności dydaktyczno-wychowawczych ma płeć i wiek dziecka, którego sytuacja opiekuńczo-wychowawcza w rodzinie była uwzględniona w badaniach. Dane dotyczące wieku oraz płci dzieci respondentek poddanych analizie zawiera tabela 1.

Dzieci respondentek można podzielić na grupy wiekowe odpowiadające ich sytuacji szkolnej, a mianowicie: edukacja wczesnoszkolna, grupa szkolna (IV-VI klasa), gimnazjum i szkoła średnia. Najliczniej reprezentowana (39,2%) jest grupa najmłodszych (uczniowie klas I-III szkoły podstawowej). Również dość liczną grupę stanowią gimnazjaliści (32,1%).

Trudności wychowawcze w rodzinach wielopoblemowych i ich korelaty

Trudności wychowawcze to wrodzona lub nabyta struktura zachowania jednostki, zwłaszcza dzieci i młodzieży, ukształtowana pod wpływem środowiska społecznego, objawiająca się w zachowaniach odbiegających od przyjętych norm i wzorów zachowań zarówno w sferze psychicznej, jak i społecznej jednostki (Cudak 2008, s.818). Według M. Łobockiego dziecko „trudne” sprawia innym różnego rodzaju problemy natury wychowawczej, jak również nie radzi sobie z samym sobą i z otoczeniem, do którego nie jest zdolne się przystosować (Łobocki 2004, s.182).

Rodzina, w której skumulowane są różnego rodzaju trudności, nie sprzyja prawidłowemu rozwojowi dziecka, które zazwyczaj będąc pod wpływem środowiska, w jakim przyszło mu dorastać również reaguje w sposób, który trudno uznać za zgodny z przyjętymi normami. Oczywiście rodzaje pojawiających się problemów wychowawczych uzależnione są od wielu czynników, przede wszystkim jednak warunkowane są płcią i wiekiem dziecka. Poniżej w tabeli 2 pokazane są zależności pomiędzy problemami wychowawczymi a płcią dziecka.

Najczęściej wskazywanymi przez matki niewłaściwymi zachowaniami dzieci są: ucieczki z domu (ponad 30% badanych dzieci) oraz zachowania agresywne (ponad 20% dzieci respondentek).

U chłopców widoczny jest dosyć szeroki wachlarz pojawiających się aktywności nieakceptowanych społecznie. Niektóre zachowania, tj.: niewykonywanie poleceń nauczyciela, lekceważenie i obrażanie go, kłamstwa, kradzieże, przeszkadzanie w lekcji, nieposłuszeństwo, spożywanie alkoholu, palenie papierosów, zażywanie narkotyków, konflikty z prawem charakterystyczne są tylko w grupie płci męskiej. Natomiast u dziewcząt zaobserwowano jedynie nieumiejętność funkcjonowania w grupie, która nie pojawiła się u chłopców. Nieco więcej dziewcząt wybiera niewłaściwe towarzystwo, np. osób uzależnionych, skonfliktowanych z prawem. W porównywalnym wymiarze w obu grupach występują: zachowania agresywne, wulgaryzmy, ucieczki z domu bądź ze szkoły.

Z kolei zależności pomiędzy wiekiem dziecka, a sprawianymi przez nie problemami były następujące: dziewczęta do lat 12 nie przejawiają trudności wychowawczych, u chłopców ta granica jest nieco

Tabela 1. Płeć i wiek dziecka

Wiek dzieci	Płeć dziecka				Razem	
	Kobieta		Mężczyzna		N	%
	N	%	N	%		
7 - 9 lat	6	40,0	5	38,46	11	39,29
10 - 12 lat	3	20,0	2	15,38	5	17,86
13 - 15 lat	4	26,67	5	38,46	9	32,14
16 - 18 lat	2	13,33	1	7,69	3	10,71
Łącznie	15	100,00	13	100,00	28	100,00

Tabela 2. Trudności wychowawcze a płeć dziecka

Rodzaj problemu wychowawczego	Dziewczęta	Chłopcy	Łącznie
Niewykonywanie poleceń nauczyciela	0,00%	23,08%	10,71%
Niewłaściwe towarzystwo	13,33%	7,69%	10,71%
Uciezki z domu bądź ze szkoły	33,33%	30,77%	32,14%
Lekceważenie nauczyciela	0,00%	23,08%	10,71%
Zachowania agresywne	20,0%	23,08%	21,43%
Obrażanie nauczyciela	0,00%	7,69%	3,57%
Wulgaryzmy	13,33%	15,38%	14,29%
Kłamstwa	0,00%	7,69%	3,57%
Kradzieże	0,00%	15,38%	7,14%
Przeszkadzanie w lekcji	0,00%	7,69%	3,57%
Nieposłuszeństwo	0,00%	15,38%	7,14%
Spożywanie alkoholu	0,00%	7,69%	3,57%
Palenie papierosów	0,00%	7,69%	3,57%
Zażywanie narkotyków	0,00%	7,69%	3,57%
Konflikty z prawem	0,00%	7,69%	3,57%
Nieumiejętność funkcjonowania w grupie	13,33%	0,00%	7,14%

Wyniki się nie sumują, bowiem matki wskazywać mogły różnego rodzaju trudności sprawiane przez dziecko, procent wyliczono dla N1=15, N2 =13, N3=28.

niższa bowiem odnotowano przypadki, w których 11 latkowie sprawiali już pewnego rodzaju problemy wychowawcze.

W grupie dzieci młodszych (poniżej 12 r.ż.) trudności wychowawcze jeśli się pojawiały, to były one dodatkowo warunkowane rodzajami problemów występujących w rodzinach i dotyczyły - rodzin dotkniętych problemem alkoholizmu i bezrobocia. Stwierdzono również zależność z wykształceniem rodziców (tylko w przypadku dziewcząt sprawiających trudności wychowawcze - opiekunowie posiadali wykształcenie podstawowe), zaś w przypadku chłopców zaobserwowano niewłaściwe zachowania na skutek braku kontaktu z ojcem (rodzina rozwiedziona). W grupie dzieci starszych (gimnazjaliści i uczniowie szkół średnich) tylko jeden z chłopców nie sprawia żadnych problemów wychowawczych.

Czynnikami warunkującym pojawiające się trudności wychowawcze są oczywiście problemy wymieniane w rodzinie, które spowodowały, że zaklasyfikowano je do rodzin wieloprotymowych. Szerokie spektrum trudności wychowawczych z dzieckiem odnotowano szczególnie w rodzinach uzależnionych od alkoholu, z zaobserwowaną przemocą w rodzinie, również w niektórych rodzinach rozłączonych, w sytuacji gdy oboje rodzice wyjeżdżają, a opiekę nad dzieckiem sprawują, np. dziadkowie. W wymienionych rodzinach pojawiało się tych trudności najwięcej i były one najbardziej dokuczliwe nie tylko dla dziecka, ale też dla jego otoczenia. Do zachowań tych należą: spożywanie alkoholu, zachowania agresywne, szukanie niewłaściwego towarzystwa, kradzieże, konflikty z prawem.

W dwóch rodzinach, jednej z dziewcząt i jednego z chłopców istotny wpływ na pojawiające się problemy ma również brak wykształcenia rodziców

(chodzi o wykształcenie podstawowe). W rodzinach tych dzieci nadużywają wulgaryzmów.

Na podstawie analiz wyników badań wśród czynników warunkujących pojawianie się trudności wychowawczych można wymienić:

- czynniki wewnątrzrodzinne (patologie w rodzinie, brak wiedzy psychologiczno-pedagogicznej rodziców, niewłaściwy system kar i nagród¹, brak umiejętności opiekuńczo-wychowawczych, rozbicie rodziny, brak umiejętności zaspokajania podstawowych potrzeb dziecka, brak prawidłowych wzorców);
- czynniki tkwiące w samym dziecku (wiek, płeć, pewne cechy charakteru, tj. agresywność, bierność, nieśmiałość, nadpobudliwość i in.);
- wpływ środowiska i grup rówieśniczych (np. patologia w sąsiedztwie, brak akceptacji w grupie rówieśniczej).

Sytuacja edukacyjna dzieci w rodzinach wieloprotymowych

Obok trudności wychowawczych wymienić można trudności dydaktyczne (trudności w uczeniu się), które można rozumieć jako niemożność osiągnięcia powodzenia w nauce pomimo prawidłowego poziomu inteligencji, dojrzałości w ogólnym rozwoju, przebywania we właściwym środowisku kulturowym i odpowiednich warunków dydaktycznych dla przyswojenia wiedzy i umiejętności szkolnych (Dąbrowska-Jabłońska 2005, s. 816). Czasami używa się określenia zaburzenia

¹ Na podstawie badań w tej samej grupie powstał artykuł: *System nagród i kar w rodzinach wieloprotymowych*, Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze 2015, nr 3, s. 51-55, stwierdzono w nim m.in., iż rodzaj stosowanych kar i nagród koreluje z problemami jakie dotyczą rodziny, zaobserwowano brak systemu nagradzania, nieadekwatność kar w stosunku do przewinienia co może mieć wpływ na pojawianie się trudności natury wychowawczej.

w uczeniu się dotyczącego funkcjonowania dziecka w szkole, w sytuacji gdy jego postępy w nauce szkolnej pozostają na poziomie niższym niż oczekiwane ze względu na wiek dziecka, wynik pomiaru inteligencji i poziom edukacji (Bogdanowicz 1996, s. 13-23). Zjawisko trudności szkolnych jest niezwykle istotne bowiem, jak pisze W. Pilecka mogą rzutować na dalsze życie człowieka przyczyniając się, np. do niewłaściwej adaptacji społeczno-zawodowej (Pilecka 2005).

Zaburzenia edukacyjne, które stwierdzono w badanych rodzinach wieloprotblemowych to zjawisko drugoroczności, wynikające głównie z takich czynników jak:

- zaniechanie dziecka i jego potrzeb, w tym również edukacyjnych (nieinteresowanie się jego sytuacją szkolną, brak czasu dla dziecka);
- czynniki tkwiące w dziecku, tj. brak chęci do nauki, brak motywacji, brak koncentracji uwagi, słaba pamięć, niepełnosprawność, specyficzne trudności edukacyjne: dysleksja, dysgrafia, niska samoocena i brak wiary we własne możliwości;
- sytuacja rodzinna (wielkość problemów, złożoność problemów, brak wykształcenia rodziców, brak świadomości pedagogicznej);
- czynniki środowiskowe (rodzina uboga – brak podstawowych podręczników i przyborów szkolnych, brak warunków do nauki, dziecko jest chorowite i często opuszcza lekcje, bowiem rodziców nie stać na właściwe leczenie).

Jeśli chodzi o drugoroczność stwierdzono, iż zjawisko to czterokrotnie częściej występowało u chłopców, jak u dziewcząt. Zaobserwowano ją w przedziale wiekowym 13-17 lat. Trudności edukacyjne warunkowane są więc przede wszystkim płcią dziecka (częściej pojawiają się u chłopców) oraz jego wiekiem (bardziej narażone są dzieci starsze, szczególnie w okresie gimnazjalnym, gdzie dodatkowo występują znacznie częściej trudności wychowawcze mogące rzutować na efektywność uczenia się).

Wszelkie trudności edukacyjne powinny być jak najwcześniej poprawnie zdiagnozowane, w celu podjęcia działań naprawczych. W badanych rodzinach trudności edukacyjne zsuwane są na plan dalszy, w pierwszej kolejności dostrzega się niewłaściwe zachowania ucznia. Dzieci będące „podmiotem” analiz żyją nie tylko w trudnych ekonomicznie warunkach, ale też doświadczają licznych zaniedbań. Ich sytuacja edukacyjna jest niezwykle skomplikowana bowiem nie mogą liczyć na dostateczną pomoc i wsparcie we własnej rodzinie. Niestety w większości z opisanych przypadków rodziny nie korzystają także z pomocy specjalistów, często nie chcąc by ktokolwiek ingerował w ich sytuację rodzinną, wolą bagatelizować problemy lub po prostu ich nie dostrzegać. Prawie 1/3 rodziców nie utrzymuje kontaktów ze szkołą (chyba, że są do tego zmuszeni, np. wezwaniem przez wychowawcę czy dyrektora szkoły).

Jedynie w 10 z badanych rodzin wieloprotblemowych (nieco ponad 35%) nie stwierdzono żadnych trudności z dzieckiem, przy czym podkreślić należy, że dotyczyło to rodzin wychowujących dzieci pomiędzy 7 a 11 rokiem życia, a wśród wymienianych problemów rodzinnych nie pojawiło się uzależnienie od alkoholu czy innych używek, nie zaobserwowano też zjawiska przemocy.

Wnioski

Zdrowo funkcjonujący system rodzinny ważny jest szczególnie z punktu widzenia rozwoju poszczególnych jego członków, bowiem dziecko przenosi wzorce funkcjonowania z rodziny pochodzenia w przyszłą rodzinę, tzw. wtórną, którą samo kiedyś stworzy. Młode pokolenie, wychowane w rodzinie dysfunkcyjnej (patologicznej, wieloprotblemowej) nabyte doświadczenia rodzinne transponuje w przyszłość, kreując kształt własnej rodziny na podstawie wcześniejszych zaburzonych doświadczeń. Bardzo istotna w próbie przewyżczenia trudności dydaktyczno-wychowawczych jest rola rodzica i jego świadomość, że te problemy rzutują na przyszłość ich dziecka.

Chcąc zmierzyć się z w/w trudnościami wymagane jest spełnienie kilku ważnych warunków, tj.:

- poświęcanie dziecku swojej uwagi i czasu (co niestety w większości badanych rodzin jest bagatelizowane);
- aktywna współpraca ze środowiskiem szkolnym (w kilku rodzinach respondentów w ogóle nie występowała);
- kontakt ze specjalistami w celu uświadomienia istoty trudności i ich przyczyn (większość rodzin nie utrzymuje kontaktu z pedagogiem czy psychologiem);
- umiejętności psychopedagogiczne rodziców (żaden z badanych rodziców takich nie posiadał), wskazane jest korzystanie z zajęć, np. w „Szkoła dla Rodziców”;
- ograniczenie patologii w rodzinie (szczególnie nadużywania alkoholu i zachowań agresywnych).

Artykuł nie wyczerpuje problematyki rodzin wieloprotblemowych i ich potomstwa. Wskazuje natomiast na konieczność prowadzenia dalszych badań i analiz w tym środowisku.

Literatura:

1. Bogdanowicz M. (1996), *Specyficzne trudności w czytaniu i pisaniu u dzieci – nowa definicja, miejsce w klasyfikacjach międzynarodowych*. Psychologia Wychowawcza, nr 1, s. 13-23.
2. Cudak S. (2005), *Trudności wychowawcze*, W: T. Pilch (red.), *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*. t. VI, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa, s. 818-822.
3. Dąbrowska-Jabłońska I. (2005), *Trudności w uczeniu się*, W: T. Pilch (red.), *Encyklopedia Pe-*

- dagogiczna XXI wieku*. t. VI, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa, s. 816-818.
4. Jundził I.(1983), *Opieka nad rodziną w miejscu zamieszkania*. WSiP, Warszawa.
 5. E. Kantowicz (2001), *Elementy teorii i praktyki pracy socjalnej*. Wydawnictwo UWM, Olsztyn.
 6. Kawula S.(2003), *Mozaikowość rodziny. Szkic do portretu współczesnych form rodzinnych i małżeńskich*. Wyd. Adiaphora, Olsztyn.
 7. Kelm A.(2000), *Węzłowe problemy pedagogiki opiekuńczej*. Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa.
 8. Kornas-Biela D. (2001), *Rodzina źródło życia i szkoła miłości*. KUL, Lublin.
 9. Krasiejko I. (2010), *Metodyka działania asystenta rodziny. Podejście Skoncentrowane na Rozwiązaniach w pracy socjalnej*. Wyd. „Śląsk”, Katowice.
 10. Łobocki M. (2004), *Wybrane problemy wychowawcze nadal aktualne*. UMCS, Lublin.
 11. Maciaszkowa J.(1991), *Z teorii i praktyki pedagogiki opiekuńczej*. WSiP, Warszawa.
 12. Marynowicz-Hetka E. (1987), *Dziecko w rodzinie problemowej. Pomoc w rozwoju*. Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa.
 13. Pilecka W. (2005), *Pedagogika osób z trudnościami w uczeniu się*, W: W. Dykcik (red.), *Pedagogika specjalna*. UAM, Poznań.
 14. Ruszkowska M. (2015), *System nagród i kar w rodzinach wieloproblemowych*. Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze, nr 3, s. 51-55.
 15. Smolińska-Theiss B. (2006), *Rodzina dysfunkcyjna*, W: T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, tom V, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa, s. 330-332.
 16. Winiarski M.(1999), *Rodzina – ujęcie genetyczno-funkcjonalne*, W: D. Lalak, T. Pilch (red.), *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*. Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa, s. 240-242.
 17. Wódz K. (1998), *Praca socjalna w środowisku zamieszkania*. Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice.